

Κλιματικές δίκες στην Ευρώπη¹

Εισαγωγή

Η κλιματική αλλαγή, η απώλεια της βιοποικιλότητας και η ρύπανση του ατμοσφαιρικού αέρα αποτελούν τα μείζονα προβλήματα της εποχής μας σε πλανητική κλίμακα². Ειδικότερα, η κλιματική αλλαγή έχει προσλάβει επείγοντα χαρακτήρα δεδομένου ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας η μέση θερμοκρασία του πλανήτη είναι κατά 1,8°C μεγαλύτερη σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα (1850-1900).³ Εν όψει αυτής της πραγματικότητας, οι σύγχρονες οργανωμένες κοινωνίες θέσπισαν ένα πολυεπίπεδο πλαίσιο οικολογικής ή πράσινης μετάβασης⁴. Ως τέτοιο νοείται η διαδικασία κοινωνικής, οικονομικής και θεσμικής αλλαγής προς ένα μοντέλο οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών που θα είναι πιο συμβατό με την ισορροπία του πλανήτη και την οικοδόμηση ενός “οικολογικού πολιτισμού”, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο σύνταγμα της Κίνας. Στο νομικό επίπεδο, το δίκαιο της οικολογικής μετάβασης συνιστά ένα νέο νομικό παράδειγμα, που το καθιστά ένα εργαλείο κοινωνικοοικονομικής και κοινωνικο-οικολογικής εξέλιξης προς μια βιώσιμη ανάπτυξη σε συνδυασμό, όπως είναι προφανές, με τις δικαστικές αποφάσεις. Πρόκειται γι’ αυτό που ονομάστηκε “περιβαλλοντικό κράτος δικαίου”⁵. Εντός του ως άνω θεσμικού οικοδομήματος, η κανονιστική και δικαστική διεπαφή και αλληλεπίδραση «δημιουργεί ένα κίνημα που καθιστά εφικτή, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, την ενσωμάτωση και την συμφιλίωση των πολλαπλών

¹ Το παρόν άρθρο πρόκειται να δημοσιευθεί στο νομικό περιοδικό ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΚΗ.

² IPBES-IPCC, Biodiversity and Climate Change Report 2021. N. Pettorelli et al., “Time to integrate global climate change and biodiversity science-policy agendas”, *Journal of Applied Ecology*, 2021;58:2384–2393.

³ UNEP, Emissions Gap Report 2023.

⁴ Brian J. Preston, “Changing climate law and governance: A multi-level perspective”, *Global Policy*, 2023, 1-12.

⁵ UNEP, Environmental Rule of Law, 2023.

περιορισμών των συστημάτων -εθνικό και διεθνές- τα οποία αρχικά στηρίζονταν σε διαφορετικά μοντέλα.⁶»

Σε αυτό το πλαίσιο, που μόλις αδρά περιγράψαμε, διεξάγονται -σε πλανητική κλίμακα- οι λεγόμενες κλιματικές δίκες (climate litigation) οι οποίες έχουν πολυδιάστατο χαρακτήρα και περιεχόμενο⁷. Οι κλιματικές δίκες, ειδικότερα, έχουν το χαρακτηριστικό ότι αποσπούν το κλιματικό ζήτημα από το χώρο της διπλωματίας και το εισάγουν στη δημόσια σφαίρα και στα δικαστήρια. Με άλλες λέξεις, οι κλιματικές δίκες έχουν εξελιχθεί ως το κέντρο των προσπαθειών ώστε να υποχρεωθούν οι κυβερνήσεις και οι οικονομικοί παράγοντες (επενδυτές, τράπεζες, διεθνείς χρηματοοικονομικοί οργανισμοί) να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα μετριασμού και προσαρμογής για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής⁸. Οι εν λόγω δίκες διεξάγονται σε ολόκληρο τον κόσμο και, φυσικά, στην Ευρώπη. Μάλιστα στην τελευταία, από το 2015 έως σήμερα έχουν διεξαχθεί πάνω από τριάντα πέντε κλιματικές δίκες, ενώ είναι σε εξέλιξη άλλες εκατόν πενήντα περίπου.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην Ευρώπη, τα δικαστήρια (όλων των βαθμών) που επιλαμβάνονται αυτών των υποθέσεων είναι κυρίως τα εθνικά δικαστήρια, τα οποία, για να χρησιμοποιήσουμε την πολύ ωραία, με την μεταφορική έννοια, φράση της Mireille Delmas-Marty, έχουν καταστεί «οι οργανωτές των clouds» (Το cloud είναι μια μεταφορά για το καθολικό δίκτυο απομακρυσμένων servers που λειτουργεί σαν ένα ενιαίο οικοσύστημα που συνδέεται με το internet).⁹ Η νομική βάση των προσφυγών ποικίλει, ανάλογα με τα αιτήματα. Έτσι, αυτή μπορεί να αναζητηθεί στο ιδιωτικό δίκαιο, στο συνταγματικό δίκαιο, στο διεθνές δίκαιο, στην ΕΣΔΑ και στις εθνικές νομοθεσίες. Το σημαντικότερο στοιχείο που αναδείχθηκε σε πολλές από τις

---

⁶ M. Delmas-Marty, *Le pluralisme ordonné. Les forces imaginantes du droit* (II), Seuil, 2006, σ. 63.

⁷ Jaqueline Peel, Rebekkah-Towler, “Recipe for Success? Lessons for Strategic Climate Litigation from the *Sharma, Neubauer, and Shell Cases*”, *German Law Journal* (2021), 22, 1484-1498.

⁸ UNEP, *Global Climate Litigation*, 2023, σ. 4.

⁹ M. Delmas-Marty, *Le pluralisme ordonné. Les forces imaginantes du droit* (II), ό.π. σ. 266.

κλιματικές δίκες, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά παγκόσμια, είναι η αναγνώριση, από τα δικαστήρια, του συνδέσμου μεταξύ της κλιματικής αλλαγής και των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε υποθέσεις, μάλιστα, διαφορετικών δικαιοδοσιών¹⁰.

Σε αυτό σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν διάφορα όργανα για τα ανθρώπινα δικαιώματα του ΟΗΕ που εξέδωσαν γνώμες που αφορούν τη σχέση της κλιματικής αλλαγής με τα ανθρώπινα δικαιώματα¹¹ ή εξέδωσαν απόφαση επί ατομικών προσφυγών με αναφορά στην κλιματική αλλαγή¹². Επίσης η Γ.Σ του Συμβουλίου της Ευρώπης εξέδωσε Σύσταση για ένα νέο πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ σχετικά με το δικαίωμα σε ένα ασφαλές, καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον¹³.

I. Οι κλιματικές δίκες, αντικείμενο όλων (σχεδόν) των δικαιοδοσιών

A. ΔΕΕ

Το ΔΕΕ αντιμετώπισε για πρώτη φορά το ζήτημα της προστασίας του κλίματος στην υπόθεση **Carvalho κατά Κοινοβουλίου και Συμβουλίου**¹⁴ με αφορμή προσφυγή δέκα οικογενειών σχετικά με την παράλειψη θέσπισης της αναγκαίας νομοθεσίας για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής μέσω της μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (ΑτΘ). Η προσφυγή

---

¹⁰ Ceri Warnock, Brian J. Preston, “Climate Change, Fundamental Rights, and Statutory Interpretation, *Journal of Environmental Law*, 35(3) 2023, 521.

¹¹ Βλ., ενδεικτικά, Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR) ‘Statement: Climate Change and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights’ UN Doc E/C.12/2018/1 (31 October 2018) para 6.

¹² Βλ., ενδεικτικά, Human Rights Committee, *Teitiota v New Zealand*, Communication No 2728/2016). *Daniel Billy and others v. Australia (Torres Strait Islanders Petition)*, United Nations Human Rights Committee, CCPR/C/135/D/3624/2019, 23 September 2022 (United Nations Human Rights Committee).

¹³ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, ‘Recommendation No 2211, Anchoring the Right to a Healthy Environment: Need for Enhanced Action by the Council of Europe’ (29 September 2021) para 3.1.

¹⁴ Γενικό Δικαστήριο, 8.5.2019, T-330/18. ΔΕΕ, 25.3.2021, C-565/19P.

απορρίφθηκε στο στάδιο του παραδεκτού, τόσο από το Γενικό Δικαστήριο όσο και από το ΔΕΕ, λόγω έλλειψης εννόμου συμφέροντος, καθώς δεν εκπληρώθηκε η προϋπόθεση του ατομικού με την έννοια του Άρθρου 263 ΣΛΕΕ.

B. ΕΔΔΑ

Έως σήμερα, αρκετές υποθέσεις είναι σε εκκρεμότητα ενώπιον του ΕΔΔΑ. Πρόκειται για υποθέσεις που έχουν ήδη εκδικαστεί (και στις οποίες αναφερόμαστε στη συνέχεια): α) *Carême* κατά Γαλλίας, n. 7189/21. β) *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz & al.* κατά Ελβετίας, n. 53600/20. γ) *Duarte Agostinho & al.* κατά Πορτογαλίας και 32 άλλων κρατών, n. 39371/20. Επίσης, υποθέσεις που πρόκειται να εκδικαστούν στο μέλλον είναι οι εξής: *Greenpeace Nordic & al.* κατά Νορβηγίας, n. 34068/21 (οι προσφεύγοντες επικαλούνται τα άρθρα 2, 8, 13 και 14 της ΕΣΔΑ σε σχέση με την έγκριση της Νορβηγίας για έρευνα υδρογονανθράκων). *Norwegian Grandparents* κατά Νορβηγίας, n. 19026/21 (η προσφυγή είναι ίδια με την προηγούμενη [*Greenpeace Nordic & al.*]). *Uricchio* κατά Ιταλίας και 31 άλλων κρατών, n. 14615/21 (οι προσφεύγοντες επικαλούνται τα άρθρα 2, 8, 13 και 14 της ΕΣΔΑ σε σχέση με τις εκπομπές ΑτΘ από 23 κράτη μέλη που προκαλούν υπερθέρμανση του πλανήτη με συνέπεια τα ακραία καιρικά φαινόμενα). *De Conto* κατά Ιταλίας και 32 άλλων κρατών, n. 14620/21 (η προσφυγή είναι ίδια με την προηγούμενη [*Uricchio*]). *Mullner* κατά Αυστρίας, n. 18859/21 (ο προσφεύγων επικαλείται τα άρθρα 2, 6, 8 και 13 της ΕΣΔΑ σε σχέση με την παράλειψη της Αυστρίας να λάβει τα αναγκαία και κατάλληλα μέτρα ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι της Συνθήκης του Παρισιού.) *Subeste et al.* κατά Αυστρίας και 11 άλλων κρατών, nos 31925/22, 31932/22, 31938/22, 31943/22 και 31947/22 (οι προσφεύγοντες, κάτοικοι 5 διαφορετικών χωρών, επικαλούνται τα άρθρα 2, 3, 8 και 14 της ΕΣΔΑ σε σχέση με τον Energy Charter Treaty, που δεν επιτρέπει στα κράτη μέλη του να λάβουν άμεσα μέτρα για την κλιματική αλλαγή). *Engels* κατά Γερμανίας, n. 46906/2022 (οι

προσφεύγοντες επικαλούνται τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ σε σχέση με την ανεπάρκεια του γερμανικού νόμου για την προστασία του κλίματος, ο οποίος δεν επιβάλλει τη λήψη των αναγκαίων μέτρων για τη μείωση των εκπομπών ΑτΘ ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι της Συνθήκης του Παρισιού). Τέλος, να σημειωθεί ότι σε δύο υποθέσεις, οι προσφυγές απορρίφθηκαν ως απαράδεκτες διότι ασκήθηκαν από ΜΚΟ οι οποίες δεν θεωρούνται “θύματα” σύμφωνα με την ΕΣΔΑ (άρθρο 34). Πρόκειται για τις υποθέσεις *Humane being v UK* (1.12.2022) και *Plan B Earth v UK* (13.12.2022).

Η πιο εμβληματική υπόθεση είναι η **Duarte Agostinho**. Νέοι από την Πορτογαλία, ηλικίας από 10 έως 23 ετών προσέφυγαν εναντίον τριάντα-τριών κρατών και ζητούν να αναγνωριστεί η ευθύνη των κρατών για την κλιματική αλλαγή, συνεπεία της οποίας προσβάλλονται οι συνθήκες ζωής τους και η υγεία τους, στη βάση της αρχής της διαγενεακής ισότητας και της δικαιοσύνης για τις μελλοντικές γενεές. Λαμβανομένου υπόψη του κατεπείγοντος και του δυσανάλογου βάρους που παρουσιάζει γι'αυτούς η προηγούμενη εξάντληση των εθνικών ένδικων μέσων, ζητούν από το ΕΔΔΑ να επιληφθεί του ζητήματος χωρίς να έχουν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα. Το ΕΔΔΑ έθεσε σε όλα τα μέρη ζητήματα αναφορικά με τα άρθρα 1, 2, 3, 8, 14, 34 της ΕΣΔΑ και του άρθρου 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου. Να σημειωθεί ότι το ΕΔΔΑ αρχικά θα εξετάσει το έννομο συμφέρον των προσφευγόντων κατά πόσο δηλαδή είναι “πρόσωπα” θύματα των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής ή εάν αποτελούν “ομάδα”. Σε αυτή την περίπτωση η προσφυγή θα κριθεί απαράδεκτη. Ακολούθως, το ΕΔΔΑ θα εξετάσει το εύρος και τη σοβαρότητα των κινδύνων και των ζημιών που υπέστησαν οι προσφεύγοντες (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και το κλιματικό άγχος).

Σε μια δεύτερη υπόθεση (**Verein KlimaSeniorinnen Schweiz κατά Ελβετίας**) μια ΜΚΟ ηλικιωμένων γυναικών ζητούν να καταδικαστεί η Ελβετία για τις παραλείψεις σχετικά με την προστασία του κλίματος. Θεωρούν ότι η κλιματική αλλαγή και οι επιπτώσεις της τις αφορά άμεσα εξ αιτίας των προβλημάτων υγείας που αντιμετωπίζουν κατά τη διάρκεια των καυσώνων, που επιδρούν αρνητικά στις συνθήκες ζωής τους, οι οποίες προστατεύονται από τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ έθεσε στα διάδικα μέρη το ζήτημα σχετικά με το

παραδεκτό της προσφυγής σε ό,τι αφορά την, κατά το άρθρο 34 της ΕΣΔΑ, ιδιότητα του “θύματος” παραβίασης ενός από τα επικαλούμενα άρθρα της ΕΣΔΑ συνεπεία των παραλείψεων της Ελβετίας να τις προστατεύσουν αποτελεσματικά από τις επιπτώσεις της υπερθέρμανσης του κλίματος. Να σημειωθεί ότι το ζήτημα των συνεπειών της κλιματικής υπερθέρμανσης στην υγεία τους απορρίφθηκε από τα δικαστήρια της Ελβετίας όλων των βαθμών.

Σε μια τρίτη υπόθεση (**Carême κατά Γαλλίας**) το ΕΔΔΑ εκδίκασε προσφυγή του Δημάρχου της πόλης Grande-Synthe με την οποία ζητεί να αναγνωρισθεί η ευθύνη της Γαλλίας, η οποία συνίσταται στην παράλειψη να λάβει τα κατάλληλα μέτρα ώστε να αντιμετωπιστούν οι επιπτώσεις της κλιματικής υπερθέρμανσης. Να σημειωθεί ότι ο προσφεύγων είχε ασκήσει προσφυγή για το ίδιο ζήτημα στο γαλλικό conseil d’Etat αλλά απορρίφθηκε ως απαράδεκτη λόγω έλλειψης εννόμου συμφέροντος, ενώ αναγνωρίστηκε έννομο συμφέρον στο δήμο Grande-Synthe του οποίου, μάλιστα, έγινε δεκτή η προσφυγή.

II. Εθνικά δικαστήρια

A. Εισαγωγικά σχόλια

Στις κλιματικές δίκες στην Ευρώπη προσφεύγοντες ή ενάγοντες είναι ΜΚΟ, δήμοι ή περιφέρειες ή φυσικά πρόσωπα και καθών ή εναγόμενοι είναι είτε τα κράτη είτε ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ανάμεσα στους προσφεύγοντες-ενάγοντες, εκτός από τους παραπάνω είναι -σε μία περίπτωση- και δέντρα που θεωρήθηκε ότι αποτελούν υποκείμενα δικαίου. Συγκεκριμένα, στο Βέλγιο, στην υπόθεση **Klimaatzaak** η αγωγή ασκήθηκε από ΜΚΟ και έκαναν παρέμβαση περισσότερα από ογδόντα δέντρα. Το Πρωτοδικείο έκανε εν μέρει δεκτή την αγωγή αλλά θεώρησε ότι η παρέμβαση ασκήθηκε απαραδέκτως από τα δέντρα για το λόγο ότι το βελγικό δίκαιο δεν αναγνωρίζει τη φύση ως υποκείμενο δικαίου. Έχει ασκηθεί έφεση από τη ΜΚΟ κυρίως για το λόγο ότι το δικαστήριο αναγνώρισε μεν την ευθύνη του κράτους καθόσον η κλιματική πολιτική του δεν είναι η κατάλληλη και συνεπώς παραβιάζει τα δικαιώματα του ανθρώπου, ωστόσο δεν υποχρέωσε το Βέλγιο να επιβάλει μέτρα μετριασμού. Επί της ως άνω απόφασης ασκήθηκε έφεση από όλα τα διάδικα

μέρη. Το Εφετείο των Βρυξελλών εξέδωσε απόφαση επί της εφέσεως (30.11.2023-2021/AR/1589 κλπ) η οποία επικύρωσε την πρωτόδικη απόφαση. Θεώρησε, επιπλέον, ότι παραβιάστηκαν από το βελγικό δημόσιο πέραν των άρθρων 1382 και 1383 ΑΚ και τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ, και ως εκ τούτου το υποχρέωσε να μειώσει τις εκπομπές ΑτΘ κατά 55% έως το 2030 σε σχέση με το 1990, τη δε μείωση αυτή να την συμπεριλάβει στο εθνικό σχέδιο για την ενέργεια και το κλίμα και να την ανακοινώσει στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Κανονισμός (ΕΕ) 2018/1999).

Επίσης, τα τελευταία χρόνια πολλαπλασιάζονται οι δίκες στις οποίες εναγόμενες είναι ιδιωτικές επιχειρήσεις. Στην υπόθεση **Shell**, στις Κάτω Χώρες, το δικαστήριο καταδίκασε την εταιρεία σε πρώτο βαθμό. Στη Γαλλία, στην υπόθεση **Les amis de la terre**, έξι ΜΚΟ ενήγαγαν την εταιρεία TotalEnergies ενώπιον του Πρωτοδικείου του Παρισιού για έλλειψη προσήκουσας επιμέλειας σε ό,τι αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον στην Ουγκάντα όπου δραστηριοποιείται. Το δικαστήριο έκρινε ότι η αγωγή ασκήθηκε απαραδέκτως και την απέρριψε. Ασκήθηκε έφεση εναντίον της απόφασης. Επίσης, ΜΚΟ ενήγαγαν την ίδια εταιρεία TotalEnergies για το λόγο ότι με τις διαφημίσεις τους για τα ορυκτά καύσιμα παραπλανούν τους καταναλωτές. Άξια μνείας είναι η υπόθεση του περουβιανού αγρότη Lliuya, που διεξάγεται στη Γερμανία. Πρόκειται για αγωγή με την οποία ζητεί αποζημίωση από εταιρεία παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι η εν λόγω εταιρεία εξόρυξης και χρήσης ορυκτών καυσίμων συμβάλλει στην υπερθέρμανση του πλανήτη εξ αιτίας της οποίας άλλαξαν οι περιβαλλοντικές συνθήκες της περιοχής του.

B. Προβολή νέων λόγων και ισχυρισμών

Οι κλιματικές δίκες διαφέρουν από εκείνες που αφορούν γενικότερα το περιβάλλον διότι σε αυτές προβάλλονται νέοι λόγοι και ισχυρισμοί που είναι διαφορετικοί σε σχέση με εκείνους που προβάλλονται στις κλασικές περιβαλλοντικές δίκες. Τέτοιοι είναι: α) η έλλειψη της αναγκαίας κλιματικής φιλοδοξίας των κρατών που τίθεται υπό δικαστικό έλεγχο. β) η σχέση της

κλιματικής αλλαγής με τα θεμελιώδη δικαιώματα. γ) Η βλάβη από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και η αποκατάστασή της.

α) Η κλιματική φιλοδοξία

Η κλιματική φιλοδοξία αφορά την προσπάθεια μείωσης των εκπομπών ΑτΘ ανεξάρτητα από το εάν υπάρχει νομοθετικό πλαίσιο για την υποχρέωση της κλιματικής προσπάθειας (*Urgenda*, *Klimaatzaak*) ή αν αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο του ελέγχου νομιμότητας (*Carvalho*, *Neubauer*). Το ανώτατο δικαστήριο της Ιρλανδίας ακύρωσε το σχέδιο για το κλίμα της κυβέρνησης για λόγους που αφορούν την ανεπάρκεια του σχεδίου το οποίο δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις του εθνικού νόμου του 2015. Στην υπόθεση **Urgenda** η έλλειψη της αναγκαίας κλιματικής φιλοδοξίας συνιστά πταίσμα που λειτουργεί εις βάρος της ενάγουσας. Το ίδιο συμβαίνει και στην υπόθεση **Klimaatzaak**, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε. Στην υπόθεση *Carvalho* η προσφυγή είχε ως αίτημα να αναγνωριστεί ότι οι στόχοι της ΕΕ έως το 2030 ήταν ανεπαρκείς σχετικά με την επίτευξη του στόχου της συνθήκης του Παρισιού και με την εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων στη ζωή, στην υγεία και στην ιδιοκτησία.

β) Τα θεμελιώδη δικαιώματα

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι σε πολλές υποθέσεις, σε παγκόσμια κλίμακα, τα δικαστήρια αναγνώρισαν τον σύνδεσμο μεταξύ κλιματικής αλλαγής και δικαιωμάτων του ανθρώπου και, κυρίως, το δικαίωμα στη ζωή¹⁵. Χαρακτηριστικές υποθέσεις είναι: *Neubauer κατά Γερμανίας*, Bundesverfassungsgericht [Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο] 1 BvR 2656/18, 24 Μαρτίου 2021, [148]. *Κάτω Χώρες κατά Urgenda* [Ανώτατο Δικαστήριο Κάτω Χωρών] 19/00135, 20 Δεκεμβρίου 2019 [5.6.2]. *Friends of the Irish Environment CLG κατά Ιρλανδίας* [Ανώτατο Δικαστήριο Ιρλανδίας] 205/19, 31 Ιουλίου 2020 [8.14]. *Friends of the Earth Netherlands (Milieudefensie) κατά Royal Dutch Shell* [Πρωτοδικείο Χάγη] C/09/571932/HAZA19-379, 26 Μαΐου 2021 [4.4.28] *Leghari κατά Πακιστάν* [Ανώτατο

¹⁵ UNEP, *Global Climate Litigation*, 2023, σ. 26-41. Για μια θεωρητική προσέγγιση της σχέσης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της προστασίας του κλίματος και του περιβάλλοντος γενικότερα, βλ., N.S. Bryner, “Never look back: Non-Regression in Environmental law, *U. Pa. L. Int'l L.*, 43:3 2022, 555, ιδίως, 564-569.

Δικαστήριο Πακιστάν] 2018 LHC 132 [12]. *Bernard κατά Duban* Papua New Guinea National Court of Justice N6299, 27 Μαΐου 2016 [106]; *Morua κατά China Harbour Engineering Co (PNG) Ltd* Papua New Guinea National Court of Justice N8188, 7 Φεβρουαρίου 2020 [56]. *Farooque κατά Μπαγκλαντες* (2002) 22 BLD (HCD) 345 [Ανώτατο Δικαστήριο του Μπαγκλαντες]. *Court (on its own motion) κατά Κράτους του Himachal Pradesh* [Εθνικό Πράσινο Δικαστήριο της Ινδίας] Application No 237/2013, 6 Φεβρουαρίου 2014. *Mansoor Ali Shah κατά Punjab* 2007 CLD 533 [Lahore Ανώτερο Δικαστήριο].

Στην υπόθεση **Urgenda** ήταν η πρώτη φορά που ένα εθνικό δικαστήριο στην Ευρώπη αναγνώρισε το σύνδεσμο του κλίματος και των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο του αστικού κώδικα από τη μια πλευρά, και της ΕΣΔΑ (άρθρα 2 και 8) από την άλλη. Έκτοτε, το ζήτημα της παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων το συναντούμε στις υποθέσεις *Klimaatzaak* (Βέλγιο 2021), *Neubauer* (Γερμανία 2021), *People v Arctic Oil* (Νορβηγία 2021), *Credit Suisse* (Ελβετία 2021). Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, στις υποθέσεις *Duarte Agostinho*, *Verein KlimaSeniorinnen*, *Carême*, όπως επίσης στην υπόθεση *Greenpeace Nordic*, το ΕΔΔΑ κλήθηκε να εξετάσει κατά πόσο υπάρχει παραβίαση των άρθρων 2 και 8 της ΕΣΔΑ σε σχέση με τους κινδύνους από την κλιματική αλλαγή.

Στην υπόθεση **Duarte Agostinho** το ζήτημα στο οποίο κλήθηκε να απαντήσει το ΕΔΔΑ ήταν ο σεβασμός, εκ μέρους των τριάντα τριών κρατών, των θετικών υποχρεώσεων που υπέχουν σύμφωνα με τα άρθρα 2 (το δικαίωμα στη ζωή), 8 (το δικαίωμα της σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) και 14 (δικαίωμα στη μη διάκριση) έναντι των προσφευγόντων, πολλών εξ αυτών ανηλίκων, εν όψει του κλιματικού κινδύνου. Η ίδια επιχειρηματολογία απαντάται και στην υπόθεση **Verein KlimaSeniorinnen**, αυτή τη φορά όμως ο σεβασμός των ως άνω άρθρων αφορά ηλικιωμένες γυναίκες. Στην υπόθεση **Greenpeace Nordic**, οι προσφεύγοντες επικαλούνται την παραβίαση των άρθρων 2 και 8 της ΕΣΔΑ καθώς εγκαλούν τη Νορβηγία ότι δεν προστάτευσε επαρκώς τους πολίτες, ιδίως τα δικαιώματα στη ζωή και στην ιδιωτική ζωή.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στις κλιματικές δίκες, σε σχέση με τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ, προσφορότερη είναι η προσφυγή στο άρθρο 2. Και τούτο διότι το άρθρο 8 αναφέρεται σε κίνδυνο από μια επικίνδυνη δραστηριότητα η οποία αφορά συγκεκριμένες ομάδες θυμάτων που βρίσκονται σε χωροχρονική εγγύτητα με το γεγονός. Εφόσον η υπερθέρμανση του πλανήτη προκαλείται από τις παγκόσμιες εκπομπές ΑτΘ που συγκεντρώνονται στην ατμόσφαιρα, είναι δύσκολη η εφαρμογή του άρθρου 8 καθόσον ελλείπει η απαιτούμενη από το εν λόγω άρθρο εγγύτητα.

Αντίθετα, το άρθρο 2 της ΕΣΔΑ προσφέρεται περισσότερο διότι, σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, όταν προσβάλλεται το δικαίωμα στη ζωή εξ αιτίας σημαντικής περιβαλλοντικής υποβάθμισης ή καταστροφής, είναι το άρθρο 2 που εφαρμόζεται (βλ., ενδεικτικά, Öneriyildiz κατά Τουρκίας, 30.11.2004). Οι κίνδυνοι και οι βλάβες από την κλιματική αλλαγή δεν περιορίζονται χωρικά ούτε σχετίζονται με την εγγύτητα σε δραστηριότητα που εκπέμπει ΑτΘ. Με άλλες λέξεις, προκαλούνται ευρύτερης κλίμακας επιπτώσεις που απειλούν άμεσα το δικαίωμα στη ζωή. Ειδικότερα, ακόμη και αν η κλιματική αλλαγή *per se* δεν πλήττει το δικαίωμα στη ζωή, ωστόσο προκαλεί βλαπτικά γεγονότα πιο συχνά και πιο έντονα (καύσωνες, πλημμύρες, πυρκαγιές κλπ) που απειλούν το δικαίωμα στη ζωή, άμεσα ή έμμεσα (π.χ. σαν αποτέλεσμα της προηγούμενης βλάβης της υγείας).

Περαιτέρω, για την απόδειξη αιτιώδους συνάφειας, οι προϋποθέσεις είναι χαλαρότερες στο άρθρο 2 σε σχέση με αυτές του άρθρου 8. Για την αιτιώδη συνάφεια στο πλαίσιο του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι αρκεί η απόδειξη πιθανοτήτων (LCB v UK [9.6.1998], σκ. 38, Öneriyildiz, ό.π., σκ. 93, Budayeva κ.ά., κατά Ρωσίας, nos 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 και 15343/02 [ΕΔΔΑ, 20 Μαρτίου 2008], σκ. 128.) Αντίθετα, στο πλαίσιο του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι επιβάλλεται εύλογη και πειστική απόδειξη σχετικά με την πιθανότητα ύπαρξης αιτιώδους συνάφειας (Tatar κατά Ρουμανίας, n. 67021/01 (ΕΔΔΑ, 27 Ιανουαρίου 2009) σκ. 107.)

γ) Η βλάβη και η αποκατάστασή της

Στις κλιματικές δίκες, ένας από τους προβαλλόμενους ισχυρισμούς είναι ότι η έλλειψη της αναγκαίας κλιματικής φιλοδοξίας των κρατών δηλαδή η μη λήψη μέτρων μετριασμού, αποτελεί την αιτία πρόκλησης βλάβης. Η βλάβη, λοιπόν, που συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με την κλιματική αλλαγή αποτέλεσε αντικείμενο προσφυγών ή αγωγών ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και πρόσφατα ενώπιον του ΕΔΔΑ.

Στην υπόθεση **Urgenda** τέθηκε το ζήτημα της ζημίας που προκλήθηκε στην ενάγουσα και στους πολίτες που εκπροσωπεί εξ αιτίας της ελλιπούς κλιματικής πολιτικής του κράτους.

Στην υπόθεση **Lliuya** τέθηκε για πρώτη φορά η ευθύνη προς αποζημίωση μιας ιδιωτικής εταιρείας για ζημία που επήλθε σε μια απομακρυσμένη περιοχή (Άνδεις) και την οποία υπέστησαν κάτοικοι και εργαζόμενοι της περιοχής. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η αγωγή στηρίζεται στο γεγονός ότι η δραστηριότητα της εταιρείας παράγει υπερβολικές εκπομπές ΑτΘ, εξ αιτίας των οποίων προκαλείται η κλιματική αλλαγή. Η τελευταία θέτει σε κίνδυνο ή καταστρέφει, μεταξύ άλλων, την περιοχή του ενάγοντα. Στην αγωγή προς το γερμανικό δικαστήριο διατυπώθηκε το αίτημα να αναγνωρίσει ευθύνη προς αποζημίωση της εταιρείας RWE και να την καταδικάσει σε καταβολή χρηματικού ποσού. Το δικαστήριο αναγνώρισε το έννομο συμφέρον του ενάγοντος και εξέδωσε προδικαστική απόφαση για τη διεξαγωγή πραγματογνωμοσύνης σχετικά με την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας, η οποία και περαιώθηκε. Η δίκη είναι σε εξέλιξη.

Στην υπόθεση **Carvalho**, οι προσφεύγοντες ζήτησαν από το δικαστήριο να αναγνωρίσει την ευθύνη της ΕΕ για τις βλάβες που προκλήθηκαν εξ αιτίας της κλιματικής αλλαγής στην υγεία των δέκα οικογενειών που προσέφυγαν αλλά και στις περιουσίες τους. Η προσφυγή δεν είχε ως αίτημα την οικονομική αποζημίωση των προσφευγόντων αλλά την καταδίκη της ΕΕ για λήψη μέτρων μετριασμού.

Στην υπόθεση “**l’affaire du siècle**” στη Γαλλία, κεντρικό ρόλο είχε η έννοια της “οικολογικής ζημίας” που εισήχθη πρόσφατα στον γαλλικό αστικό

κώδικα¹⁶. Ο ισχυρισμός αφορούσε την ευθύνη του κράτους, η παράλειψη του οποίου να λάβει τα ενδεικνυόμενα μέτρα δημιουργεί υποχρέωση προς αποζημίωση. Στην πρώτη απόφαση (3.2.2021) το διοικητικό πρωτοδικείο του Παρισιού εξομοίωσε την κλιματική αλλαγή προς την οικολογική ζημία και αναγνώρισε την ευθύνη του κράτους καθόσον δεν επέτυχε τους στόχους που είχε ορίσει. Σε μεταγενέστερη απόφαση (14.10.2021) το ίδιο δικαστήριο επέβαλε ως αποζημίωση την αποκατάσταση *in natura*, ως συνέπεια των ως άνω παραλείψεων του κράτους, αφήνει δε στην κυβέρνηση την επιλογή των μέτρων που πρέπει να λάβει.

Στην υπόθεση **Grande-Synthe** αναδείχθηκε μια σημαντική όψη της κλιματικής ευθύνης του κράτους, αυτή της προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή. Το conseil d'état έκρινε σε απόφασή του (19.11.2020) ότι το κράτος έχει υποχρέωση να λάβει μέτρα μετριασμού αλλά δεν έχει υποχρέωση να λάβει μέτρα προσαρμογής για το λόγο ότι στη Γαλλία τα σχέδια προσαρμογής δεν έχουν νομικά δεσμευτικό χαρακτήρα.

Μια άλλη διάσταση της βλάβης είναι η χωρική έκταση των σημαντικών επιπτώσεων στο κλίμα που προέρχονται από ένα έργο, σχέδιο ή πρόγραμμα. Στην υπόθεση **Milieudefensie κατά Royal Dutch Shell**, το δικαστήριο αποδέχθηκε το αίτημα που υποβλήθηκε από την ενάγουσα, σύμφωνα με το οποίο η Shell θα πρέπει να μειώσει τις εκπομπές ΑτΘ που παράγει άμεσα κατά τη φάση εξόρυξης και παραγωγής (score 1), έμμεσα μέσω των εγκαταστάσεων αυτών που συμβάλλονται μαζί της, δηλαδή της μεταφοράς και της καύσης ορυκτών υλών για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας (score 2) και τις εκπομπές που παράγονται από τη χρήση ορυκτών καυσίμων από τρίτους (score 3). Είναι εξαιρετικά σημαντική η κρίση του δικαστηρίου ότι δηλαδή θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι εκπομπές ΑτΘ στο στάδιο score 3 διότι η συμπερίληψη και αυτών των εκπομπών αυξάνει κατακόρυφα το συνολικό ποσό των ως άνω εκπομπών και με τον τρόπο αυτό καθίσταται πιο αξιόπιστη η

---

¹⁶ Article 1246: “Toute personne responsable d'un préjudice écologique est tenue de le réparer”. Article 1247: “Est réparable, dans les conditions prévues au présent titre, le préjudice écologique consistant en une atteinte non négligeable aux éléments ou aux fonctions des écosystèmes ou aux bénéfices collectifs tirés par l'homme de l'environnement”. Article 1249: “La réparation du préjudice écologique s'effectue par priorité en nature”.

εκτίμηση για τις εκπομπές ΑτΘ δραστηριοτήτων και έργων που είναι εκτός του συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπών (οδηγία 2018/410)¹⁷.

Σε αντίθεση με την ως άνω ολιστική προσέγγιση, το συνταγματικό δικαστήριο της Νορβηγίας υιοθέτησε μια πιο περιοριστική προσέγγιση στην υπόθεση **People v. Arctic Oil** (2021). Έκρινε ότι δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις από τη χρήση νορβηγικών ορυκτών καυσίμων που λαμβάνουν χώρα σε απομακρυσμένες περιοχές (όπως ο αρκτικός πόλος) εκτός και αν αποδειχθεί ότι αυτές προκαλούν βλάβη στο νορβηγικό περιβάλλον εν όψει του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον το οποίο αναγνωρίζεται από το νορβηγικό σύνταγμα. Επίσης, στην υπόθεση για το **αεροδρόμιο της Βιέννης** (2017) το συνταγματικό δικαστήριο της Αυστρίας ανέτρεψε απόφαση του ομοσπονδιακού διοικητικού δικαστηρίου σχετικά με τη δημιουργία τρίτου αεροδιάδρομου. Το διοικητικό δικαστήριο ακύρωσε την περιβαλλοντική άδεια για το λόγο ότι δεν ελήφθησαν υπόψη οι εκπομπές ΑτΘ που παράγονται καθόλη τη διάρκεια της πτήσης από την αναχώρηση του αεροσκάφους μέχρι την άφιξη του. Το συνταγματικό δικαστήριο από την πλευρά του έκρινε ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη μόνο οι εκπομπές ΑτΘ που παράγονται κατά την απογείωση και την προσγείωση των αεροσκαφών στο αεροδρόμιο της Βιέννης.

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι η ως άνω απόφαση για το αεροδρόμιο της Βιέννης οδηγήθηκε στην ως άνω κρίση στο πλαίσιο δικαστικού ελέγχου σχετικά με το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2001/42 για τη στρατηγική περιβαλλοντική εκτίμηση που είναι τελείως διαφορετικό από το πεδίο των ρυθμίσεων του αστικού κώδικα που εφαρμόστηκαν στην υπόθεση **Milieudefensie κατά Royal**

---

¹⁷ Σχετικά με τις εκπομπές ΑτΘ στο στάδιο scope 3 και την ανάγκη εκτίμησής τους, βλ., Greenhouse Gas Protocol. Επίσης, σχετικά με την ανάγκη εκτίμησης όλων των άμεσων και έμμεσων εκπομπών ΑτΘ από έργα, σχέδια ή προγράμματα, έχει αναπτυχθεί ήδη σημαντική θεωρητική συζήτηση. Βλ., ενδεικτικά, Jaqueline Peel, “The Land and Environment Court of New South Wales and the Transnationalisation of Climate Law”, in: *An Environmental Court in Action* (eds. Elizabeth Fisher & Brian Preston), Hart 2022, 73. Jayni Foley Hein & Natalie Jacewicz, “Implementing NEPA in the Age of Climate Change”, *Michigan Journal of Environmental & Administrative Law*, 10(1), 2020, 1. Γ. Μπάλιας, “Η κλιματική αλλαγή στην εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων”, in: Περιβαλλοντικές προκλήσεις στον 21ο αιώνα (επιμ. Γ. Μπάλιας, Ε.-Α. Μαρία, Γ. Καφφές), Εκδόσεις Σάκκουλα, 2020, 45.

Dutch Shell. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι κατά τον δικαστικό έλεγχο έργων, σχεδίων ή προγραμμάτων που υπάγονται στη διαδικασία της εκτίμησης περιβαλλοντικών επιπτώσεων (οδηγία 2011/92 και οδηγία 2001/42), τα δικαστήρια εξέδωσαν αντιφατικές αποφάσεις σχετικά με την ποσοτική εκτίμηση των εκπομπών ΑτΘ και ειδικότερα εάν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι άμεσες και έμμεσες εκπομπές ΑτΘ (score 1, score 2 και score 3).

Έτσι, στην υπόθεση Finch που αφορά εξόρυξη πετρελαίου¹⁸ το δικαστήριο επισήμανε ότι, στην υπόθεση Royal Dutch Shell κρίθηκε η υποχρέωση επιμέλειας κατά τον αστικό κώδικα, ενώ στην προκείμενη περίπτωση κρίνεται η νομιμότητα του έργου σύμφωνα με τη νομοθεσία για την περιβαλλοντική αδειοδότηση. Κατέληξε στην κρίση ότι οι εκπομπές ΑτΘ στο στάδιο score 3 δεν ανήκουν στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2011/92 σχετικά με το υπό κρίση σχέδιο εξόρυξης και, συνεπώς, δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τη ΜΠΕ¹⁹ Σε αντίθετη κατεύθυνση σε σχέση με την υπόθεση Royal Dutch Shell κινήθηκε το δικαστήριο στην υπόθεση **Gloucester Resources**²⁰, το οποίο έκρινε ότι οι επιπτώσεις των εκπομπών ΑτΘ του “score 3” θα πρέπει να αξιολογηθούν στο υπό κρίση έργο (επρόκειτο για επιφανειακή εξόρυξη άνθρακα)²¹.

III. Οι κλιματικές δίκες διαπερνούν πολλούς τομείς του δικαίου

A. Το ιδιωτικό δίκαιο

Η αρχή της αστικής ευθύνης, σημαντικός πυλώνας του ιδιωτικού δικαίου και θεμέλιο των σχέσεων μεταξύ ιδιωτών ή μεταξύ ιδιωτών και πραγμάτων, καταλαμβάνει σημαντική θέση στις κλιματικές δίκες. Στην υπόθεση **Urgenda** (24.6.2015) το δικαστήριο της Χάγης έκρινε ότι το κράτος πρέπει να λάβει

---

¹⁸ Sara Finch v Surrey County Council et al. [2022] EWCA Civ 187.

¹⁹ Ibid., [73]. Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση του ζητήματος, βλ., Γ. Μπάλιας, “Η κλιματική αλλαγή στην εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων”, ό.π.

²⁰ Gloucester Resources Ltd. v Minister of Planning and Another [2019] NSWLEC 7 (Αυστραλία).

²¹ Ibid., [486-513]

όλα τα αναγκαία μέτρα ώστε να μειωθούν οι εκπομπές ΑτΘ τουλάχιστον κατά 25% έως το 2020 σε σχέση με τις εκπομπές του 1990. Το δικαστήριο στηρίζεται στην αστική ευθύνη (άρθρο 6.162, παράγραφος 2 του αστικού κώδικα) και την απορρέουσα από αυτή αρχή της προστασίας και της επιμέλειας που ήδη είχε ερμηνευτεί από τη νομολογία. Ανήκει, λοιπόν, στο κράτος να την σεβαστεί οσάκις πρέπει να αποτρέψει ένα προβλέψιμο κίνδυνο, όπως είναι η επικίνδυνη κλιματική υπερθέρμανση στη βάση επιστημονικών δεδομένων.

Η απόφαση **Urgenda** είχε άμεση αντανάκλαση σε άλλα κράτη, Συγκεκριμένα, στην υπόθεση **Klimaatzaak** στο Βέλγιο, από τους ενάγοντες προβλήθηκε για πρώτη φορά σε βελγικό δικαστήριο η παράλειψη, εκ μέρους του κράτους, του καθήκοντος επιμέλειας σχετικά με την κλιματική του πολιτική. Η ως άνω παράλειψη συμβάλλει, σύμφωνα με τους ενάγοντες στην υπερθέρμανση του κλίματος, η οποία βαίνει επιταχυνόμενη. Προέβαλαν, επίσης, ότι πληρούνται οι προϋποθέσεις της εξωσυμβατικής ευθύνης (άρθρα 1382 και 1383 του ΑΚ). Το αστικό δικαστήριο, κάνοντας αναφορές στη σύγχρονη επιστημονική γνώση για το κλίμα, αποδέχθηκε τον ως άνω ισχυρισμό των εναγόντων, υπογράμμισε δε ότι οι δημόσιες αρχές δεν μπορούν να απαλλαγούν από τις εθνικές, ευρωπαϊκές ή διεθνείς υποχρεώσεις τους.

Με την αστική ευθύνη ιδιωτικών εταιρειών ασχολήθηκαν αρκετά δικαστήρια, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι υποθέσεις **Lliuya** στη Γερμανία (αναφερθήκαμε παραπάνω) και **Shell** στις Κάτω Χώρες (στην οποία επίσης αναφερθήκαμε παραπάνω). Ωστόσο, επειδή είναι η σημαντικότερη δίκη αυτού του είδους, μέχρι τώρα, θα ήταν σκόπιμο να συμπληρώσουμε τα εξής. Το δικαστήριο της Χάγης ερμήνευσε το καθήκον επιμέλειας ως την υποχρέωση μετριασμού της κλιματικής αλλαγής, μέσω της μείωσης των εκπομπών CO2 που προέρχονται από την εν λόγω εταιρεία από τις παγκόσμιες δραστηριότητές της, τουλάχιστον κατά 45% έως το 2030 σε σχέση με τα επίπεδα του 2019. Το δικαστήριο στηρίζεται στην υπόθεση ότι το απαιτούμενο επίπεδο των μέτρων μετριασμού μπορεί να συναρτάται άμεσα με τους παγκόσμιους στόχους

μετριασμού και την σύγχρονη επιστημονική γνώση για το κλίμα²². Το ως άνω καθήκον ερμηνεύτηκε υπό το φως της ευθύνης της επιχείρησης στη “ζώνη επιρροής” της. Σύμφωνα, λοιπόν, με την απόφαση η εταιρεία είναι υποχρεωμένη να μεταβάλει τη στρατηγική της σχετικά με τις εκπομπές ΑτΘ και θα πρέπει, επίσης, να δικαιολογήσει από τούδε και στο εξής τον τρόπο με τον οποίο θα το κάνει για το σύνολο των δραστηριοτήτων της. Ασκήθηκε έφεση και η υπόθεση είναι σε εκρεμότητα.

B. Το συνταγματικό δίκαιο

Συνταγματικές διατάξεις διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εφαρμογή των κρατικών υποχρεώσεων έναντι της κλιματικής απορρύθμισης, στα κράτη όπου ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων σε αυτό το πεδίο είναι επιτρεπτός. Το ομοσπονδιακό συνταγματικό δικαστήριο της Γερμανίας στην υπόθεση **Neubauer** (24.3.2021) υπογράμμισε ότι οι διατάξεις του ομοσπονδιακού νόμου για το κλίμα ήταν αναποτελεσματικές καθώς προέβλεπαν ότι η βασική προσπάθεια μείωσης των εκπομπών ΑτΘ θα γίνει μετά το 2030. Το Άρθρο 20α του Θεμελιώδους Νόμου, ορίζει ότι αναλαμβάνοντας την ευθύνη του έναντι των μελλοντικών γενεών, το κράτος προστατεύει ομοίως τα φυσικά θεμέλια της ζωής και τα ζώα. Κατά συνέπεια, το κράτος επιβάλλει περιορισμούς στις ατομικές ελευθερίες που είναι αναγκαίες για τη μείωση των εκπομπών ΑτΘ και τους οποίους (περιορισμούς) δεν μπορεί να υφίστανται μόνο οι μελλοντικές γενεές. Το δικαστήριο, προχώρησε σε μια πλήρη και σε βάθος ανάλυση της κατάστασης της επιστήμης για το κλίμα, κάνοντας άμεσες αναφορές στην υπόθεση **Urgenda**, ανέπτυξε δε τις σκέψεις του βασιζόμενο στην έννοια του “εθνικού προϋπολογισμού άνθρακα” ως το πλαίσιο λήψης μέτρων μετριασμού.

Στο ίδιο μήκος κύματος αλλά σε υπόθεση που δεν αφορά το κλίμα κινήθηκε και το Συνταγματικό Συμβούλιο της Γαλλίας. Σε απόφαση του (n° 2019-823 QPC, 31 janvier 2020, Union des industries de la protection des plantes)

---

²² Να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο ο ΟΗΕ (UNEP) δημοσίευσε την έκθεση “The Production Gap”, η οποία αναφέρει ότι οι εταιρείες σχεδιάζουν να παραγάγουν έως το 2030 δύο φορές περισσότερα ορυκτά καύσιμα από αυτά που θα ήταν συμβατά με τη μείωση της υπερθέρμανσης του πλανήτη κατά 1.5.°C.

ανήγαγε σε επίπεδο συνταγματικής αξίας την προστασία του περιβάλλοντος, κοινή κληρονομιά των ανθρώπων, και την προστασία της υγείας, υπογραμμίζοντας ότι “το μέλλον και η ίδια η ύπαρξη της ανθρωπότητας είναι αδιαχώριστες από το φυσικό της περιβάλλον”. Όμοίως, το ίδιο δικαστήριο σε πρόσφατη απόφασή του (n°2023 QPC du 27 octobre 2023, Association Meuse nature environnement et autres) έκρινε ότι:

"6. [...] lorsqu'il adopte des mesures susceptibles de porter une atteinte grave et durable à un environnement équilibré et respectueux de la santé, le législateur doit veiller à ce que les choix destinés à répondre aux besoins du présent ne compromettent pas la capacité des générations futures et des autres peuples à satisfaire leurs propres besoins, en préservant leur liberté de choix à cet égard."

Με την εν λόγω απόφαση το Δικαστήριο διεύρυνε την έννοια και το πεδίο του δικαιώματος σε ένα περιβάλλον υγιές και ισορροπημένο χάρις σε μια γέφυρα που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των γενεών αλλά και μεταξύ των λαών. Με άλλες λέξεις, δεν υπάρχει από τη μία πλευρά ένα δικαίωμα στο περιβάλλον της τωρινής γενεάς και, από την άλλη ένα δικαίωμα των μελλοντικών γενεών και των άλλων λαών. Ωστόσο, άλλα συντάγματα αποδείχθηκαν ανεπαρκή να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Νορβηγίας όπου στην υπόθεση **People v. Arctic Oil**, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, το συνταγματικό δικαστήριο της χώρας περιόρισε την εμβέλεια του συντάγματος αναφορικά με την κλιματική αλλαγή.

Γ. Το διεθνές δίκαιο

Στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος μια βασική αρχή είναι αυτή της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης στο περιβάλλον. Η υποχρέωση της μη πρόκλησης βλάβης αναφέρεται στο προοίμιο της Σύμβασης των ΗΕ για το κλίμα (1992) και έχει μεταφερθεί και στην ενωσιακή έννομη τάξη (βλ., ενδεικτικά, Κανονισμός 2018/841 για τον μηχανισμό ανάκαμψης και ανθεκτικότητας). Η ως άνω αρχή η οποία επιβάλλει στα κράτη την υποχρέωση να ελέγχουν τη συμπεριφορά δημόσιων και ιδιωτικών φορέων βρήκε τη θέση της και σε κλιματικές δίκες στην Ευρώπη. Έτσι, στην υπόθεση **Urgenda** το δικαστήριο έκρινε ότι “η αρχή της μη πρόκλησης βλάβης είναι μια

παραδεδεγμένη αρχή του διεθνούς δικαίου σύμφωνα με την οποία τα κράτη δεν πρέπει να προκαλούν βλάβη το ένα στο άλλο....” Αυτό σημαίνει ότι τα κράτη πρέπει να βελτιώσουν τη συμβολή τους στη μείωση των εκπομπών ΑτΘ, κυρίως στο πλαίσιο “των εθνικών συνεισφορών” όπως αυτές ορίζονται στη συνθήκη του Παρισιού, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της συγκράτησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη κάτω από τους 2 βαθμούς Κελσίου σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα με επιπλέον προσπάθεια για κάτω από τους 1,5 βαθμούς Κελσίου. Στην τελευταία απόφαση **Urgenda** (2019), το ανώτατο δικαστήριο της χώρας έκρινε ότι κάθε κράτος οφείλει, δυνάμει της αρχής της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης, να υλοποιήσει τη δική του συνεισφορά στη μείωση των εκπομπών ΑτΘ και να συμβάλει έτσι στην επίτευξη του στόχου που θεωρείται επιβεβλημένος από τη διεθνή κοινότητα.

Σύμφωνα με την ως άνω ερμηνεία του Ανώτατου Δικαστηρίου των Κάτω Χωρών, η εν λόγω αρχή βρίσκει τη θέση της στις κλιματικές δίκες. Ωστόσο, παραμένουν ακόμη αρκετές ασάφειες κυρίως σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της υποχρέωσης και της πιθανής αποκατάστασης. Να σημειωθεί ότι η υπόθεση **Urgenda** αποτελεί εξαίρεση σε σχέση με άλλες κλιματικές δίκες στην Ευρώπη. Πχ., η ως άνω αρχή της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης δεν έγινε αποδεκτή στη νορβηγική υπόθεση **People v. Arctic Oil** ούτε στην ελβετική υπόθεση **Verein KlimaSeniorinnen**. Με βάση τα παραπάνω φαίνεται ότι η εφαρμογή της εν λόγω αρχής από τα εθνικά δικαστήρια παρουσιάζει δυσκολίες.

Ιδιαίτερη θέση στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος καταλαμβάνει η Συνθήκη του Παρισιού. Στην υπόθεση για το **αεροδρόμιο της Βιέννης**, οι αιτούσες προέβαλαν τον ισχυρισμό ότι οι διεθνείς υποχρεώσεις της Αυστρίας που προκύπτουν από τη Συνθήκη του Παρισιού επιβάλλουν στις αρχές να εντάξουν τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στη στάθμιση των συμφερόντων κατά τη διαδικασία της λήψης απόφασης σχετικά με την περιβαλλοντική αδειοδότηση σχεδίων και έργων. Σε πρώτο βαθμό (στο ομοσπονδιακό διοικητικό δικαστήριο) έγινε δεκτός ο ισχυρισμός, για να ανατραπεί στη συνέχεια από το συνταγματικό δικαστήριο που δίκασε κατ'έφεση, με το επιχείρημα ότι η Συνθήκη του Παρισιού δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής στην παρούσα υπόθεση καθόσον δεν πρόκειται για νομικά δεσμευτικό κείμενο.

Ωστόσο, διαφορετική ήταν η άποψη που επικράτησε στο Εφετείο του Λονδίνου στην υπόθεση του **αεροδρομίου Heathrow**. Ανατρέποντας την απόφαση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου, το Εφετείο έκρινε ότι το εθνικό σχέδιο των αεροδρομίων του Η.Β. το οποίο προέβλεπε την επέκταση του αεροδρομίου με την κατασκευή τρίτου αεροδιαδρόμου, ήταν παράνομο διότι δεν ελάμβανε υπόψη τους στόχους της Συνθήκης του Παρισιού. Η απόφαση δεν θεωρούσε ότι η Συνθήκη του Παρισιού είναι νομικά δεσμευτική, έκρινε ωστόσο ότι έπρεπε “να ληφθεί υπόψη”. Η απόφαση του Εφετείου ανατράπηκε στη συνέχεια από το Ανώτατο Δικαστήριο του Η.Β. (16.12.2020) το οποίο δεν ασχολήθηκε με τη νομική αξία της Συνθήκης του Παρισιού, αλλά αντίθετα εκτίμησε ότι το εθνικό σχέδιο των αεροδρομίων ήταν εναρμονισμένο με τους στόχους της, όπως αυτοί ορίζονται στο άρθρο 2 της ως άνω συνθήκης.

Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και το γαλλικό conseil d’Etat στην υπόθεση **Grande-Synthe** (19.11.2020). Το δικαστήριο υπογράμμισε ότι “τόσο η ΕΕ όσο και η Γαλλία, ως συμβαλλόμενα μέρη στη Συνθήκη του Παρισιού, δεσμεύονται να αγωνιστούν εναντίον των καταστροφικών επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής”. Στη συνέχεια εκτίμησε ότι “εάν οι προβλέψεις της συνθήκης χρειάζονται την έκδοση συμπληρωματικών πράξεων για να παράγουν αποτέλεσμα και, κατά συνέπεια, στερούνται άμεσου αποτελέσματος, ωστόσο πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την ερμηνεία των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου, κυρίως αυτών που αναφέρονται στους στόχους της[,].. συνθήκης, οι οποίες έχουν σκοπό να τους θέσουν σε εφαρμογή.” Αξίζει να επισημανθεί ότι έχει αναπτυχθεί μια πολύ ενδιαφέρουσα θεωρητική συζήτηση αναφορικά με τη νομική δεσμευτικότητα διατάξεων της συνθήκης των Παρισιού με συγκλίνουσες αλλά και αποκλίνουσες απόψεις²³.

---

²³ Βλ., ενδεικτικά, Brian J. Preston, “The Influence of the Paris Agreement on Climate Litigation: Causation, Corporate Governance and Catalyst”, *Journal of Environmental Law*, 2021, 33, 227-256. Estelle Brosset & Sandrine Maljean-Dubois, “The Paris Agreement, EU Climate Law and the Energy Union”, in: *Research Handbook on EU Environmental Law*, (eds. Marjan Peeters & Mariolina Eliantonio) Edward Elgar 2020, 412. Jorge Vinuales, (2017). *The Paris Agreement on Climate Change: Less is More*. <https://doi.org/10.17863/CAM.7458>. Για την επιρροή της Συνθήκης του Παρισιού στα εθνικά δικαστήρια, βλ., ιδίως, Sandrine Maljean-Dubois. *Climate litigation: The impact of the Paris Agreement in national courts*. *The Taiwan law review*, 2022, 324, σ.211-222.

Δ. Οι εθνικές νομοθεσίες

Στη Γαλλία το Conseil d'État στην υπόθεση Grande-Synthe στηρίχθηκε στην εθνική στρατηγική χαμηλού άνθρακα για την οποία έκρινε ότι είναι νομικά δεσμευτική. Το εν λόγω κείμενο επιβάλλει στο κράτος να υλοποιήσει δημόσιες πολιτικές μείωσης των εκπομπών ΑτΘ ώστε να επιτευχθεί η κλιματική ουδετερότητα έως το 2050. Επίσης, το ανώτατο δικαστήριο της Ιρλανδίας στην υπόθεση Friends of the Irish Environment κατά Ιρλανδίας ([2020] IESC 49) έκρινε ότι η εφαρμογή της εθνικής νομοθεσίας (Climate Action and Low Carbon Development Act 2015) είναι αρκετά ασαφής με συνέπεια να μην μπορεί να παραγάγει δεσμευτικά αποτελέσματα. Επεσήμανε μάλιστα ότι το υπό κρίση σχέδιο δεν διαθέτει το απαιτούμενο επίπεδο λεπτομερών κατευθύνσεων οι οποίες προβλέπονται από τη νομοθεσία και για το λόγο αυτό έκρινε ότι πρέπει να ακυρωθεί. Στο Η.Β. στην υπόθεση Birmingham Highway²⁴ το Εφετείο υπέβαλε σε δικαστικό έλεγχο το ζήτημα κατά πόσο ένα έργο υποδομής υπηρετεί τους στόχους της εθνικής νομοθεσίας (Climate Change Act 2008). Ομοίως, στο Η.Β., στην υπόθεση ClientEarth κατά Shell²⁵ οι ενάγοντες, στηριζόμενοι στην εθνική νομοθεσία (Companies Act 2006) ισχυρίστηκαν ότι η εναγόμενη εταιρεία παραβιάζει την ως άνω νομοθεσία διότι δεν υιοθέτησε μια στρατηγική ενεργειακής μετάβασης που θα είναι ευθυγραμμισμένη προς τους στόχους της Συνθήκης των Παρισίων καθώς συνεχίζει να αναπτύσσει δραστηριότητες εξόρυξης και χρήσης πετρελαίου και φυσικού αερίου. Η συνέχιση, λοιπόν, της ίδιας στρατηγικής από την εταιρεία, παραβιάζει, κατά την ενάγουσα, τις αρχές της ορθολογικής δράσης και της καλής πίστης που πρέπει να ακολουθεί το διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας σύμφωνα με

---

²⁴ R. (on the application of Christopher Packham) v. Secretary of State for Transport [2020] EWCA Civ 1004

²⁵ ClientEarth v Shell Plc [2023] EWHC 1137 (Ch). ClientEarth v Shell Plc [2023] EWHC 1897 (Ch).

την ως άνω εθνική νομοθεσία. Η αγωγή απορρίφθηκε και έχει ασκηθεί έφεση²⁶.

Επίλογος

Οι παραπάνω επισημάνσεις δείχνουν ότι το δίκαιο, στην περίοδο της οικολογικής μετάβασης, προσπαθεί να δομήσει ένα πλαίσιο όσο το δυνατό πιο αποτελεσματικής αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής²⁷. Αυτό το υλοποιεί με δύο μεθόδους: η πρώτη έχει να κάνει με την ερμηνεία και εφαρμογή διατάξεων, ώστε τα κράτη να λαμβάνουν τα αναγκαία και κατάλληλα μέτρα που θα ευθυγραμμίζονται με τους θεσπισμένους κλιματικούς στόχους είτε σε εθνικό είτε σε υπερεθνικό ή διεθνές επίπεδο. Η δεύτερη έχει να κάνει με την προσπάθεια δημιουργίας αντιστάσεων έναντι ισχυρών οικονομικών φορέων οι οποίοι αντλούν κέρδη από τις δραστηριότητες που προκαλούν την κλιματική αλλαγή, και έναντι του κινδύνου να εργαλειοποιηθεί η ανάγκη για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής από τους εν λόγω φορείς. Αυτό γίνεται κυρίως μέσω δράσεων των οικονομικών φορέων που εντάσσονται μεν στα μέτρα μετριασμού πλην όμως, αρκετές φορές, αυτό συντελείται εις βλάβην άλλων περιβαλλοντικών στόχων, όπως αυτό συμβαίνει με την εκχέρσωση δασών και δασικών εκτάσεων ή με την καταστροφή σημαντικών φυσικών οικοτόπων και ειδών.

Έχουμε εισέλθει στην ανθρωπόκαινο περίοδο της ανθρωπότητας η οποία χαρακτηρίζεται από την επιτάχυνση των συνεπειών των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στη φύση και στον άνθρωπο, όπως είναι τα ακραία καιρικά φαινόμενα (πλημμύρες, μεγαπυρκαγιές, καύσωνες ερημοποίηση κλπ). Με άλλες λέξεις, είμαστε σε μια χρονική στιγμή στην οποία δεν είναι σε κίνδυνο μόνο τα δικαιώματα αλλά έχουν ήδη χαθεί ανθρώπινες ζωές εξ αιτίας της κλιματικής αλλαγής. Επομένως, είναι ορθή η σύνδεση που επιχειρούν τα δικαστήρια ανάμεσα στην κλιματική αλλαγή και τα

---

²⁶ Για μια σε βάθος ανάλυση αυτής της πολύ ενδιαφέρουσας υπόθεσης, βλ., Pablo Iglesias-Rodríguez, “*ClientEarth v Shell plc and the (Un)Suitability of UK Company Law and Litigation to Pursue Climate-Related Goals*”, *Journal of Environmental Law*, 2023, 35, 445-454.

²⁷ Olivier Barriere, “L’urgence écologique, un impératif juridique”, *Revue juridique de l’environnement*, 2022/HS21 (No SPECIAL), 35-69.

δικαιώματα του ανθρώπου μέσω της δημιουργικής ερμηνείας και εφαρμογής των πολυεπίπεδων νομικών κανόνων καθόσον η οικολογική επείγουσα κατάσταση απαιτεί την ανάλογη αναγκαία νομική απάντηση.

Γιώργος Μπάλιας

Δικηγόρος, Αν. Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο